

R. PLEČKAITIS

V. LENINO LOGINĖS IDEJOS IR ŠIUOLAIKINIS LOGIKOS IŠSIVYSTYMAS

Žymi vieta V. Lenino filosofiniame palikime tenka logikos problemoms. V. Lenino, kaip ir G. Hegelio, nepatenkino tuometinė tradicinė logika, kurios skurdus aparatas neteikė priemonių kardinaliniams filosofijos klausimams spręsti. Per visą XIX a., taigi, ir Leninui studijuojant, mokyklose ir universitetuose buvo dėstoma ta logika, apie kurią I. Kantas pasakė (tiesa, ne visai teisingai), kad ji nuo Aristotelio iki jo laikų nepažengusi nė žingsnio pirmyn, lygiai kaip ir nė žingsnio atgal. Buvo dėstoma kiek reformuota aristotelinė logika. Ją kritikavo jau G. Hegelis, vienašališkai neigdamas ir kurdamas kitą — dialektinio mąstymo logiką, ją sutapatindamas su pačia dialektika.

Tuometinė formalioji logika nepatenkino daugelio XIX a. mokslininkų, o nuo XIX šimtmečio vidurio ėmusi formuotis simbolinė, arba matematinė, logika tebuvo žinoma tik nedaugeliui matematikų. Antai A. de Morgano ir Dž. Bulio idėjos tuo metu buvo ne visai suprantamos, jų teorijos laikytos dirbtinėmis, nes — iš tiesų — loginė jų teorijose vartojamų veiksnių prasmė buvo ne visai aiški. G. Fregė vartojo tokią sudėtingą ir neįprastą simboliką, kad ji atbaidydavo skaitytojus, o B. Raselo ir A. N. Vaithedo veikalas „Principia Mathematica“ tepasirodė 1910 m. Todėl nieko nuostabaus, kad nei F. Engelsas, nei V. Leninas nenagrinėjo simbolinės logikos kūrėjų pateiktos problematikos. Ir kai Engelsas bei Leninas kritikavo formaliąją logiką už jos trūkumus, tai aišku, kokią formaliąją logiką jie turėjo galvoje. Dėl šio fakto nesupratimo mūsų prieš karą ir pokario metais buvo atsiradusių nemaža pseudosamprotavimų apie tariamą antraeilį formaliosios logikos vaidmenį, apie jos tinkamumą tik „namų aplinkai“.

Kaip ir G. Hegelis, V. Leninas manė, kad reikia kurti dialektinę logiką, tačiau tuo jų pažiūrų logikos klausimu panašumas ir baigiasi, nes dialektinės logikos kūrimo būtinumą V. Leninas pagrindė kitais argumentais. G. Hegelis buvo ne tik vienas didžiausių dialektikų, bet ir natūralus filosofas, sukūręs tokią gamtos filosofijos sistemą, kokią jau Hegelio

laikais mokslas atmesdavo kaip pasenusią. O Leninui rūpėjo filosofiškai apibendrinti XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios gamtos mokslų pasiekimus. Čia ir yra vienas V. Lenino loginių idėjų šaltinis.

Vienas iš XIX ir XX a. sandūroje įvykusios gamtotyros revoliucijos ypatumų buvo tas, kad vietoj analitinio metodo imta naudotis sintetiniu. Išliko uždavinys filosofiškai apibendrinti gamtotyros pasiekimus. Metafizinio materializmo priemonėmis to nebuvo galima padaryti, ir V. Leninas antrą kartą pagrindė būtinumą metafizinį materializmą pakeisti dialektiniu (kaip žinoma, pirmą kartą tokio pakeitimo būtinumą įrodė jau F. Engelsas). Laužant senąsias sąvokas, reikėjo išspręsti klausimą apie mokslinių teorijų, hipotezių ir sąvokų objektyvią reikšmę, apie mokslo principų ir postulatų vertę. Šiam klausimui spręsti V. Leninas kūrė bei taikė dialektinę metodologiją, kurioje žymi vieta teko dialektinei logikai.

Antruoju V. Lenino tirtos dialektinės logikos problematikos šaltiniu reikėtų laikyti jo stengimąsi metodologiškai pagrįsti pačią dialektinio materializmo filosofiją, siekimą ją paversti efektyvia gamtos ir visuomenės mokslų filosofinių klausimų sprendimo priemone. V. Leninas suformulavo vieną iš pagrindinių savo postulatų, būtent, apie dialektikos, logikos ir pažinimo teorijos vienybę, nurodydamas, kad jau K. Markso „Kapitale“ vienam mokslui (politinei ekonomijai) pajungta ir logika, ir dialektika, ir materialistinė pažinimo teorija. Šio klausimo V. Leninas plačiau neanalizavo, tepaliko pastabas „Filosofijos sąsiuvinuose“ ir kai kuriuose kituose darbuose, todėl, aiškinant dialektikos, logikos ir pažinimo teorijos vienybę, tarybinėje filosofijoje būta tam tikrų nuomonių skirtumų. Dabar pagrindiniai šio klausimo momentai sprendžiami vieninai. Dialektikos ir pažinimo teorijos vienybė seka iš metodo ir teorijos vienybės. Dialektika yra kartu ir pažinimo teorija, nes dialektinės metodologijos taikymas įgalina moksliskai teisingai pažinti pasaulį. Antra vertus, dialektika kartu yra ir dialektinė logika, nes dialektiškai mąstyti,— reiškia mąstyti, vadovaujantis dialektinio materializmo dėsniais, principais, kategorijomis; logikos klausimai sprendžiami, taip pat remiantis dialektine metodologija. Be to, dialektinė logika yra kartu ir pažinimo teorija, nes joje operuojama tokiais dėsniais, kurie savo turiniu reiškiasi ne tik mąstyme, bet ir materialiame pasaulyje. Apie tai V. Leninas rašė: „Logika yra mokslas ne apie išorines mąstymo formas, bet apie „visų materialinių, gamtinių ir dvasinių daiktų“ vystymosi, t. y. viso konkretaus pasaulio turinio ir jo pažinimo vystymosi dėsnius, t. y. pasaulio pažinimo *istorijos* išdava, suma, išvada“¹. Taigi dialektinė logika tiria gnoseologinį klausimą: kaip mąstymas pažįsta objektyvųjį pasaulį, objektyvią tiesą (be to, kaip mąstymas pažįsta pats save).

¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 78.

Dialektikos, logikos ir pažinimo teorijos vienybė reiškia, kad nėra prasmės kokius nors filosofijos klausimus kelti kaip grynai metodologinius, abstrahuojantis nuo materialistinės pažinimo teorijos, arba kaip grynai gnoseologinius, abstrahuojantis nuo dialektikos, arba kaip grynai loginius, abstrahuojantis nuo pažinimo teorijos ir nuo dialektinio metodo. Pastarasis momentas išryškina vieną esminių formaliosios logikos ir dialektinės logikos skirtumų. Formaliojoje logikoje kaip tik galima ir reikalinga abstrahuotis nuo konkrečių objektų, nuo konkretaus minčių turinio, sukuriant abstrakčius alfabetus, abstrakčias kalbas. Loginėje sintaksėje nagrinėjama grynai formali loginių sistemų pusė, nustatant taisykles išraiškoms sudaryti ir jomis operuoti. Loginė sintaksė šias taisykles nustato, neimdama dėmesio to, ką loginėmis išraiškomis galima išreikšti. Toks nagrinėjimo būdas itin vertingas: jis įgalina sukurtus abstrakčius alfabetus taikyti įvairiuose moksluose ir technikoje — nuo smegenų neuronų veiklos aprašymo loginėmis lygtimis iki skaičiavimo mašinų ir kitų kibernetinių įrenginių.

Dialektiką, logiką ir pažinimo teoriją traktuodamas kaip vieningą visumą, V. Leninas išsprendė svarbius filosofinio pobūdžio logikos klausimus, kaip klausimą apie loginių struktūrų pobūdį, jų kilmę ir atitikimą tikrovei. Idealistinė filosofija šį klausimą sprendžia pagal apriorizmo arba konvencionalizmo principus. V. Leninas reikalavo jį spręsti, remiantis aposteriorizmo principu, nurodydamas, kad loginės struktūros kyla iš praktikos, iš patyrimo. Tikrovės atspindėjimas yra ne tik mąstymo turinys, bet ir mąstymo forma. Loginėse struktūrose atsispindi bendriausi tikrovės bruožai, su kuriais žmogus susiduria savo praktinėje veikloje. „Žmogaus praktika, pasikartodama milijardus kartų, įsitvirtina žmogaus sąmonėje logikos figūromis“².

Nūdienėse labai išvystytose loginėse teorijose patogumo, tikslingumo sumetimais daromos konvencijos, tačiau teisingai jos gali būti įprasminotos tik tada, kai iš akių neišleidžiamas loginių teorijų sąryšis su tikrove, su tuo, ką jos išreiškia. Pasirodo, kad tikslingumo, patogumo sumetimai patys yra apspręsti objektyvių momentų.

Vertingų logikos idėjų randame žinomame V. Lenino kūrinyje „Dar kartą apie profsąjungas“. Jame jis akcentavo apibrėžimų, sudarytų formaliosios logikos priemonėmis, ribotumą. Iš tiesų, definicijų negalima absoliutinti, nes jose nurodomi toli gražu ne visi apibrėžiamojo objekto esminiai požymiai, o tik tie, kuriais apibrėžiamasis objektas atskiriamas nuo kitų objektų. Definicijomis visai nesiekama nustatyti visų esminių objekto požymių. Nurodant visus esminius požymius, išeitų jau ne apibrėžimas, bet objekto aprašymas. V. Leninas parodė, kad diskusijoje buvo kalta ne

² Ten pat, p. 201.

formalioji logika, bet jo oponentai, kurie absoliutino formalias definicijas, netiksliai jas vartojo. V. Leninas jiems nurodė, kad objekto esmė pilnai atskleidžiama ne definicijomis, bet visapusišku objekto savybių, jo santykių su kitais objektais ištyrimu. Be to, objektus reikia nagrinėti vystymesi, imant dėmesin, kaip kinta objekto ryšiai su jį supančiais kitais objektais. Į objekto esmės supratimą V. Leninas reikalavo įjungti ir praktišką, kaip žinių apie objektą teisingumo kriterijų.

Dialektinio materializmo kūrėjai visuomet pabrėždavo tiesos konkretumą, todėl jie gerai suprato vieną idėją, kuri ypač reikšminga mokslinio tyrimo logikoje. Vienas pagrindinių mokslo logikos principų sako: kai loginės schemos taikomos moksluose, tai jų negalima laikyti kanoninėmis — konkrečiose situacijose tos schemos gali įgauti ir detalesnę pavidalą. Loginių schemų taikymas numato ir pakeitimus jose, jei tokie pakeitimai reikalingi. Dabartiniai loginiai skaičiavimai nėra schemos visiems atvejams, neretai juos tenka modifikuoti, kurti naujus skaičiavimus. Šį loginių schemų konkretumą suprato K. Marksas — tai rodo jo duotas analogijų vertinimas. Analogijos schema negali būti vienoda visais atvejais. Veikalą „Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji“ K. Marksas pradeda, nurodydamas istorinių analogijų ribotumą. „Hegelis,— sako K. Marksas,— kažkur pastebi, kad visi didieji pasauliniai-istoriniai įvykiai ir asmenys pasirodo, taip sakant, du kartus. Jis pamiršo pridurti: pirmą kartą kaip tragedija, antrą kartą kaip farsas“³. Istorinių analogijų ribotumą pažymėjo ir V. Leninas, kritikuodamas menševikų pažiūras į 1905 m. revoliucijos pobūdį. Leninas parodė, kad menševikų išvada — revoliucijai Rusijoje turinti vadovauti liberalioji buržuazija,— padaryta pagal analogiją su buržuazinėmis revoliucijomis Vakarų Europoje, nepriimtina todėl, kad 1905 m. revoliucija Rusijoje vyko visai kitomis istorinėmis sąlygomis, kurios atširado po prancūzų ir vokiečių revoliucijų.

Daug polemizuojama dėl V. Lenino minčių apie judėjimo aprašymą filosofijos sąvokomis ir to aprašymo suderinimą su logika. Kai kurie autoriai mano, kad objekto vidinių prieštaravimų aprašymo negalima išreikšti neprieštaringai formaliąja prasme, t. y. neforemuluojant *A* ir *ne-A* tipo teiginių (pavyzdžiui: „judas kūnas tuo pačiu metu yra tam tikrame erdvės taške ir nėra jame“). Deja, šio požiūrio šalininkai pamiršta paties V. Lenino nurodymą, kad formalių loginių prieštaravimų mokslinėje analizėje neturi būti. Aukščiau pateikto požiūrio kritikai mano, kad tokių teiginių, kaip „judas kūnas tuo pačiu metu yra tam tikrame erdvės taške ir nėra jame“, prieštaraujančios dalys formalaus prieštaravimo vis dėlto nesukuria, nes jos visuomet išreiškia skirtingų aprašymų lygmenis, skirtingą požiūrį. Sakysime, matematiniam judėjimo modelyje kūnas, suta-

³ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. I, Vilnius, 1949, p. 200.

patintas su tašku (čia turėsime pirmąją teiginio dalį — „judęs kūnas yra tam tikrame erdvės taške“), gali būti traktuojamas kaip esąs kokiam nors kelio taške kokiu nors laiko momentu. Tačiau kūnas jau negali būti taške tuo pačiu laiko momentu (antroji teiginio dalis), kai judėjimas aiškinamas empirinio modelio lygmenyje, nes tam tikru laiko momentu kūnas visuomet esti kokioje nors tarpinėje padėtyje tarp kokių nors atskaitos taškų. Tokią pažiūrą reiškia žinomas tarybinis logikas D. Gorskis, ir jai derėtų pritarti⁴. Joje realizuojamas tas principas, kad objektyvius prieštaravimus reikia atspindėti, išreikšti nepriešaringai. Nepriešaringumo reikalavimas — ne tik deduktyvių teorijų bruožas, bet ir apskritai kiekvienos mokslinės teorijos, kiekvieno mąstymo reikalavimas. Šia prasme I. Narskis savo darbuose apie prieštaravimus dialektinėje logikoje įtikinančiai parodė, kiek bevaisis ir iliuzinis yra bandymas atrasti teiginius, kurie būtų nesuderinami su formaliosios logikos nepriešaringumo principu ir kiek nepagrįstas čia operavimas tais K. Markso teiginiais, kurie liečia kapitalo atsiradimą.

Bet didžiausia polemika tarybinėje filosofijoje vyko ir dar tebevyksta dėl paties dialektinės logikos pobūdžio, t. y. koks mokslas turi būti sukurtas, remiantis marksizmo-leninizmo klasikų paliktais fragmentais apie dialektinę logiką. Dialektikos, logikos ir pažinimo teorijos vienybė nepašalina to fakto, kad dialektinė logika privalo turėti ir savo specifinį mokslinį aparatą. Dėl dialektinės logikos aparato pokario metais vyko ilga diskusija, kuri iš esmės buvo suvesta į formaliosios ir dialektinės logikos santykio klausimą. Ketinimas buvo geras — apibrėžti šių dviejų mokslų tyrimo objektus, juos atriboti. Tačiau filosofinio dogmatizmo įtakoje šis ketinimas negalėjo būti radikaliai realizuotas, nes iš pat pradžių šis klausimas buvo keliamas netiksliai: formaliąja logika tebuvo suprantama tik senoji, tradicinė, o ne simbolinė logika (kaip žinoma, savo metu simbolinė logika mūsų buvo ignoruojama). Ši padėtis kai kuo priminė V. Lenino nurodytą metafiziką psichologą, kuris, skyrium neišaiškinęs psichinių procesų, samprotavo, kas yra siela, ir kuriam į galvą neatėjo atmesti bendras teorijas ir filosofines konstrukcijas apie sielą, o psichinius procesus apibūdinančių faktų tyrimą perkelti į mokslinę dirvą. V. Lenino loginės idėjos tegalėjo būti teisingai suprastos ir vaisingai vystomos tada, kai simbolinė logika Tarybų Sąjungoje įgavo pilietines teises ir kai nuo bendrų samprotavimų apie dialektinės logikos pobūdį buvo pereita prie jos mokslinio aparato kūrimo.

Simbolinė logika ir yra šiuolaikinė formalioji logika, kuri senąją, tradicinę logiką ne tiesiog atmetė, bet pakėlė į aukštesnį lygį tuo procesu,

⁴ Д. П. Горский. Проблемы общей методологии наук и диалектической логики. М., 1966, гл. III, § 1.

kuris vadinamas dialektiniu neigimu ir kuriam pavadinti G. Hegelis vartojo terminą *die Aufhebung*. Ėmus taikyti tikslius tyrimo metodus ir formalizuotą kalbą, buvo sukurta dabartinė labai išvystyta teorinė logika. Nėra nė vieno senosios logikos fragmento, kurio simbolinė logika savo priemonėmis neaprašytų tiksliau. Juk tradicinėje logikoje, kuri rėmėsi intuicijomis pagrindu, nebuvo priemonių įrodyti net paprasčiausių teiginių, kad ir šį: „Jei arklys yra gyvulys, tai arklio galva yra gyvulio galva“.

Šiuo metu nėra vieningos nuomonės dėl dialektinės logikos objekto: kaip ją apibrėžti, kokie jos tyrimo tikslai. H. Kari, vienas žymiausių nūdienių logikų, nurodo, kad, apibrėžiant kokį nors mokslą, nedera tam mokslui nubrėžti griežtų ribų. Apibrėžiant reikia nustatyti mokslo branduolį, kad mokslo ribos galėtų kisti, kur toks kitimas galimas. Tikslų ribų nebuvimas mokslui nė kiek nekenkia, nes jo įrodymuose to mokslo apibrėžimas nefigūruoja. Pavyzdžiui, nė viename simbolinės logikos įrodyme nefigūruoja šio mokslo apibrėžimas. Žinoma, tai nereikia, jog nereikia rūpintis mokslo ribomis ir galimybėmis, nes juk mokslus vienus nuo kitų reikia atskirti. Tačiau aišku, kad griežtas mokslo ribų ir jo galimybių apribojimas yra kur kas pavojingesnis atvejis. Ne vieno mokslo raida parodė, kad jo galimybės kur kas didesnės, negu pradžioje buvo manyta (pavyzdžiui, kibernetikos).

Todėl su didele moksline tolerancija reikia žiūrėti ir į įvairius mūsų literatūroje pasitaikančius dialektinės logikos objekto ir jos galimybių apibrėžimus. Tie apibrėžimai neretai išreiškia skirtingus požiūrius. Tačiau jeigu jais apibūdinamas šio mokslo branduolys ir jei tiems apibrėžimams sukurti yra objektyvus pagrindas, jei jie teikia perspektyvą vystyti mokslą, tai jie gali būti vartojami arba bent laikomi darbo hipotezėmis. Vienas perspektyviausių dialektinės logikos supratimų yra tas, kurį vysto žymūs tarybiniai logikai ir filosofai ir kuriame dialektinė logika suprantama kaip mokslas apie kitų mokslų vystymąsi, ir šia prasme ji yra metateorija.